

Bódi Stefánia¹

A jogállameszme francia felfogása²

„A politikai testület, az emberi testhez hasonlóan, már születéskor halni kezd és magában hordja pusztulásának csíráit.”

Rousseau: A társadalmi szerződés, XI. fejezet³

Absztrakt

Ebben a cikkben célom a jogállameszme francia felfogásának (*État de droit*) bemutatása, melyhez segítségül hívom a két legismertebb francia gondolkodó Jean-Jacques Rousseau és Charles-Louis de Secondat Montesquieu gondolatait. Korábbi írásaimban a jogállam német és angolszász vonulatával már foglalkoztam. Bár kétségtelenül mindhárom felfogás egy igazságosságra törekvő államot céloz, hangsúlybeli különbségek vannak abban a tekintetben, hogy mit emelnek ki a jogállam lényegi elemeként. Míg a németek a szabadságjogokat és az egyén kibontakozását hangsúlyozták az állami keretek között, az angolok a bírói jogalkotást (jogértelmezést) és a szabadságjogokat, addig a francia felfogás a hatalommegosztás tanát alapul véve a kormány kontrollját és a közigazgatási bírászkodás szükségességét emeli ki.

Kulcsszavak: jogállam, konstitucionalizmus, Rousseau, Montesquieu, emberi jogok

Abstract

In this article, my aim is to present the French understanding of the idea of the rule of law, for which I call upon the ideas of the two best-known French thinkers Jean-Jacques Rousseau and Charles-Louis de Secondat Montesquieu. In my previous writings, I have already dealt with the German and Anglo-Saxon aspects of the rule of law, although all three concepts undoubtedly aim at a state striving for justice, there are differences in emphasis in terms of what is highlighted as the essential element of the rule of law. The Germans emphasized freedoms and the development of the individual within the framework of the state, the English emphasized judicial legislation (legal interpretation) and freedoms, while the French approach, based on the doctrine of the separation of powers, emphasizes the control of the government and the need for administrative jurisprudence.

Keywords: rule of law, constitutionalism, Rousseau, Montesquieu, human rights

¹ Bódi Stefánia habilitált egyetemi docens, NKE, ÁNTK, Alkotmányjogi és Összehasonlító Közjogi Tanszék, bodi.stefania@uni-nke.hu

² DOI 10.59558/jesz.2024.4.6

³ Rousseau, Jean-Jacques: A társadalmi szerződés, ford. az előszót írta és jegyzetekkel ellátta Mikó Imre, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1972, 127. o.

I. A jogállamról általában

Az ókortól kezdve gondolkodnak azon filozófusok, államférfiak, hogy milyen is a jó kormányzás, hogyan lehetne az önkényt kiküszöbölni és a személyes uralmat elkerülni. Az erkölcsös jog nélkülözhetetlen ennek megvalósításához, amely gondolat a természetjogi gondolkodásban nyert megfogalmazást. A természetjogi iskola fénykorát a XVIII. században élte, de gyökerei az ókorba nyúlnak vissza. Jog és erkölcs kapcsolatának hangsúlyozása tehát nélkülözhetetlen a jogállam elemzésekor. A jogállamban a jog uralkodik az állam fölött, olyan jog, amelynek célja „magasabb rendű” elveknek való megfelelés, nevezetesen az emberi méltóság és a szabadságjogok tisztelete és az igazságosság érvényre juttatása. A jogállamnak nemcsak az állam és egyén viszonyában kell kifejezésre jutnia, de az állami szervek egymásközi relációiban is. A polgári átalakulás korában terjed a liberalizmussal együtt a jogállam fogalma, amely az alkotmányos állam egyik összetevője és amelynek angol, francia és német irányzata van.

A németek a jogállamot a „*Rechtsstaat*” kifejezéssel illetik, a fogalom az 1800-as években terjedt el Németországban. Az Egyesült Államokban azonban korábbra tehető a jogállamfogalom (a joguralom) megjelenése, ott már az 1700-as években kialakult, például Thomas Paine munkásságában. Paine azt írja, „ahogy az abszolút kormányokban a király a törvény, úgy a szabad országokban a törvénynek kell a királynak lennie.”⁴ A jogállamfogalom (*rule of law*) Angliában Albert Venn Dicey munkásságához köthető, nevezetesen az 1885-ben megjelent „*Introduction to the study of the law of the constitution*” című írásához.⁵ Ő konkrét kritériumokat fogalmazott meg, amely szerint „a kormánynak nincs arbitriarius hatalma”, vagyis ki kell zárunk a kormány önkényét. Másodszor, azt érti alatta, hogy „a rendes bíróságok kezelte rendes törvényeknek mindenki alá van vetve” (törvény előtti egyenlőség), és az alkotmány az ország közönséges jogának eredménye, nem forrása, hanem folyománya, amely alatt arra utal, hogy külföldi államokban ez éppen fordított, tehát Angliával ellentétben alkotmánykódex létezik.⁶ A jogállam fogalom harmadik ága, a francia konstitucionalizmus, amely a közigazgatás kontrolljára (közigazgatási bíráskodásra) helyezte a hangsúlyt, vagyis a kormány és a közigazgatás alkotmányossá tételére. A francia konstitucionalizmus a francia alkotmány által meghatározott elvek és intézmények rendszere, amely a felvilágosodás eredménye. A francia konstitucionalizmus fő jellemzője, hogy reagálni kíván a centralizált hatalmi struktúrára, ahol az állam erősen központosított és a hatalom koncentrált. Ezzel szemben a német és az angol jogállam-felfogásokban hangsúlyosabb a decentralizált hatalommegosztás és a jogállamiság elve, amelyek a hatalmi ágak szétválasztásán és a jogszabályok tiszteletben tartásán alapulnak. Maga a kifejezés (konstitucionalizmus) alkotmányosságot jelent, alkotmányon nyugvó kormányzást és tágabb kifejezés⁷, mint a francia

⁴ Paine, Thomas: *Common Sense*, 1776. „...For as in absolute governments the King is law, so in free countries the law ought to be King...” <https://constitutioncenter.org/education/classroom-resource-library/classroom/primary-source-thomas-paine-common-sense>

⁵ Az angolszász jogrendszer hatása és gondolkodói is tehát rendkívül nagy jelentőséggel bírnak a téma kapcsán. Tekintettel arra, hogy a *rule of law* fogalma az angoloknál Albert Venn Dicey munkásságában, az USA-ban pedig az amerikai függetlenségi háború nyomán jelent meg, – és itt összefonódott a hatalommegosztás elvével, (lásd Székely György László: Büntetőeljárás alapelvek mint a jogállamiság garanciái, 131. o. In *Jog-Állam-Politika I. évf.*, 2009/3. szám, Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar, Győr. <https://dfk-online.sze.hu/images/J%C3%81P/2009/CD%20mell%C3%A9let/sz%C3%A9kely.pdf>) – időben tehát korábbi a fogalom megjelenése, mint német nyelvterületen, ahol Welcker használta először 1813-ban.

⁶ Dicey, Albert Venn: *Bevezetés az angol alkotmányjogba*. Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Vállalata, *Uj Folyam*, LII. Kötet, 1902-1904. Cylus, Az 1902-dik évi illetmény negyedik kötete, fordította Tarnai János, átnézte Kautz Gyula, Hornyánszky Viktor cs. és kir. udv. könyvnyomdája, 177-191. o. http://real-eod.mtak.hu/3303/1/MTA_Konyvek_800238_000808456.pdf

⁷ „A két világháború közötti időszak – részben a nagy gazdasági válság következtében is – meggyengítette a parlamenti képviselői rendszer által megtestesített demokráciába vetett hitet. A 19. század közepétől Európában

konstitucionalista irányzat. A latin *constitutio*⁸ („elrendezés, alkat”) szóból ered, a *constituere*, *constitutum* („összeállít, elrendez, alkot, szervez”) igéből: *con-* („össze”) és *statuere* („felállít, ítél, dönt”). Sokan szedték pontokba eddigi munkásságuk során a jogállam legfőbb elemeit. A feladat nem könnyű, mert a fogalom elemei változhatnak, vagy inkább bővíülhetnek az egyes korok, történelmi korszakok folyamán. A fogalom azonban a végtelenségig nem relativizálható. A jogállam részeként kell említenünk:

- 1) - bizonyos intézmények létét és azok tartalmilag megfelelő szabályszerű működését (úgy mint Alkotmánybíróság, ombudsman, független bíróságok, közigazgatási bíróságok...)
- 2) - bizonyos államszervezési elveket, szintén ezek létét és gyakorlati megvalósulását (például hatalommegosztás, szuverenitás)
- 3) - alkotmányos elvek és értékek érvényesülését (mint jogbiztonság, normavilágosság)
- 4) - az emberi jogokat és azok feltétlen érvényesülését
- 5) - az alkotmányos büntetőjog elveinek megvalósulását és
- 6) - egyéb demokratikus technikák működését (példának okáért demokratikus választások, kormány leválthatósága) egy államban.

II. A francia konstitucionalizmus

A francia forradalom olyan megkerülhetetlen esemény, amely az emberi jogok kivívása kapcsán beivódott az európai nemzetek történelmébe. Nemcsak Franciaországra hatott, hanem szerte Európában. Moór Gyula szerint a francia forradalom „kísérletet tett az embernek ember felett gyakorolt személyes uralma megszüntetésére.”⁹ Sokan a francia forradalomhoz kötik a liberalizmust, a francia konstitucionalizmust és az emberi jogok megszületését. A forradalom szembeszállt az uralkodó abszolutista hatalmával és pazarló életmódjával. A francia forradalom és a felvilágosodás eszmerendszere is szorosan összefüggenek. A felvilágosodás a XVIII. században magával hozta a tudományok fejlődését, a polgárosodást, az emberek jogegyenlőségének gondolatát, az ipar fellendülését, az abszolutizmus megkérdőjelezését.

Innen ered, hogy az emberi jogok eszméjét egyesek nem csupán európai terméknek tekintik, hanem egyenesen a Deklarációhoz kötik annak megszületését. A Deklaráció alapvető igazságokat közöl, amelyek a polgári átalakulás korában mérföldkőnek számítottak:

„Az olyan társadalomnak, amelyből a jogok biztosítékai hiányoznak, s ahol a törvényhozó és a végrehajtó hatalom szétválasztását nem hajtották végre, semmiféle alkotmánya nincs.” *Az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata. (Déclaration des droits de l’homme et du citoyen)*.¹⁰ Kiadta a francia Nemzetgyűlés 1789. augusztus 26-án, XVI. pont.

Az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata¹¹ eredeti formájában csupán 17 szakaszból áll, tartalmazza a hatalommegosztás és a szuverenitás elvét, a szabadság és egyenlőség eszméjét, hogy minden ember szabadnak és jogokban egyenlőnek születik, tartalmazza a véleménynyilvánítás szabadságát, a tulajdonhoz való jogot, a lelkiismereti- és

az alkotmányos mozgalmak a képviseleti demokrácia eszményét állították középpontba. Ez az ideológiai irányzat a konstitucionalizmus.” lásd Takács Albert: 2. A parlamentek válsága és felemelkedése. In Bende Zsófia – Halász Iván (szerk.): Összehasonlító alkotmányjog. Fejezetek az alkotmány, az állam, az államszervezet és az alapvető jogok témaköréből. NKE, Budapest, 2014, 96. o.

⁸ Lásd a témakörhöz kapcsolódóan Földi András: Adalékok az alkotmány (*constitutio*) fogalomtörténetéhez. In Bodnár Eszter – Pozsár-Szentmiklósy Zoltán – Somody, Bernadette (szerk.): Tisztelgés a 70 éves Dezső Márta előtt. Gondolat Kiadó, Budapest, 2020, 249-256. o.

⁹ Szabadfalvi József: Gondolatok a jogállamról Magyarországon a második világháborút követően a „fordulat évéig”, *Jogelméleti Szemle*, 2022/4. szám, 130. o.

¹⁰ Bár a köznyelvben ez a cím híresült el, a szó szerinti fordítás Nyilatkozat az ember és az állampolgár jogairól.

¹¹ Az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata, (*Déclaration des droits de l’homme et du citoyen*) Kiadta a francia Nemzetgyűlés 1789. augusztus 26-án (Mika Sándor fordítása). <https://mek.oszk.hu/00000/00056/html/228.htm>

vallásszabadságot, a közigazgatás személyzetének felelősségre vonhatóságát és büntetőeljárás garanciákat. A számtalan francia gondolkodó közül elméleti háttérként Rousseau és Montesquieu nézetei emelhetők ki, akiknek gondolatai meghatározóak a Deklaráció születése és a francia jogállam eszme kapcsán. „A társadalmi szerződés tételei belekerültek az Emberi jogok kiáltványába, az észjog és a természetjog, a népfelség és a népuralom nemzetközileg elismert alaptételeivé váltak.”¹²

Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) a francia felvilágosodás egyik leghíresebb gondolkodója, számtalan műve közül talán a leghíresebb „A társadalmi szerződés” (*Du Contrat social*, 1762), amelyben kifejti világnézetét az államról és a társadalomról vallott gondolatait.¹³ Rousseau a társadalmi szerződés megkötésével írja körül az állam létrejöttét, amely véget vetett az idilli természeti állapotnak, amely romlatlan volt, és az emberek közt nem voltak különbségek. A magántulajdon megjelenése volt az a pillanat, amely megváltoztatta ezt az állapotot és elindult ezzel az emberek erkölcsi romlása. Az állam létrejötte – és a társadalmi szerződés megkötése – szükségzerű a magántulajdon megvédése miatt, ugyanakkor visszalépés is a korábbi romlatlan állapothoz képest. Az emberek a természeti állapotban még egyenlők voltak, tehát az egyenlőtlenség társadalmi és nem természeti jelenség, megjelenése a magántulajdonhoz köthető. Az emberi nem megmaradása érdekében kellett a társadalmi szerződést létrehozni, vagyis a túlélés érdekében. A társult személyeket népek hívjuk, a társulást államnak, aktív állapotban pedig főhatalomnak nevezzük. Az állam célja a közjó,¹⁴ ami az egyének érdekével nem állhat szemben. A közjóra törekvés azonban nem jelenti azt, hogy a nép mindig helyesen dönt. Megjegyezzük ugyanakkor, hogy a magántulajdon eltörlésének gondolatáig Rousseau nem jut el, mindvégig a magántulajdon szentségét vallja.

Tulajdonképpen az abszolút demokrata Rousseau annyiban szemben áll a hatalommegosztás tanával, amikor kifejti, hogy a hatalom és a törvényalkotás a nép egészét illeti, vagyis a nép szuverén. A nép egészét illető gondolat azonban utópista, megvalósíthatatlan. Az ókori államokat vizsgálja ebből a szempontból, amikor a népgyűlések a nép egészét jelentették. Úgy véli a törvényhozásban jut kifejezésre a közakarát, a nép akarata, és minden olyan államot kormányformától függetlenül köztársaságnak nevez, amelyet törvény útján kormányoznak.¹⁵ A törvényhozás célja a szabadság és az egyenlőség kell, hogy legyen. Fontos azonban a kormány is a törvényhozás mellett, jegyzi meg, de amíg az „állam önmagától létezik, addig a kormány a főhatalomtól veszi létét.”¹⁶ Tóth J. Zoltán emeli ki Rousseau gondolatai kapcsán, hogy a törvényhozással kapcsolatban két kikötése volt, az egyik, hogy az egész nép alkossa meg a törvényeket, a másik pedig, hogy ez nem jelenti azt, hogy egyhangúság kellene az érvényességükhöz (*volonté générale*).¹⁷ Éppen ezért vezeti be az általános akarat fogalmát.

A kormányokat Rousseau úgy csoportosítja, hogy demokráciáról van szó, ha a főhatalom a népé, arisztokráciáról, ha kevés számú ember kezében van a hatalom, és monarchiáról beszélünk, ha egyetlen ember kormányoz. Megjegyzi, hogy a kezdeti társadalmakat arisztokratikus kormányzás jellemezte, az arisztokrácia lehet választott, természetes és örökletes.¹⁸ Az örökletest tekinti Rousseau mindközül a legrosszabbnak, a választáson alapulót pedig a legjobbknak.

¹² Mikó Imre: A társadalmi szerződés magyar fordítása elé. In: Rousseau, Jean-Jacques: A társadalmi szerződés, ford. az előszót írta és jegyzetekkel ellátta Mikó Imre, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1972, 7. o.

¹³ Lásd az itt leírtakat, Rousseau, Jean-Jacques: A társadalmi szerződés, ford. az előszót írta és jegyzetekkel ellátta Mikó Imre, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1972, 21-194. o., illetve 37. o.

¹⁴ Rousseau: i.m. 50. o.

¹⁵ Rousseau: i.m. 63. o.

¹⁶ Rousseau: i.m. 91. o.

¹⁷ Tóth J. Zoltán: A jogállamiság fogalmának eszmetörténeti vázlata, 244. o. In DIKÉ. A Márkus Dezső Összehasonlító Jogtörténeti Kutatócsoport Folyóirata, 2022/1. szám, 260-275. o.

¹⁸ Rousseau: i.m. uo.103.o. és 97-115. o.

Montesquieu¹⁹ (1689-1755) a francia felvilágosodás másik jelentős alakja, a hatalommegosztás atyja, aki elkülöníti a három fő hatalmi ágat az államban. Ezeket szervezeten és személyileg is szükséges elválasztani, hogy önkényes hatalomgyakorlás ne jöjjön létre. A törvényhozó, a végrehajtó és a bírói hatalomról van szó.²⁰ Amennyiben már kettő ezek közül összefonódik, létrejön a zsarnokság. „Hatalommegosztási tana a monarchikus abszolútizmusból anélkül mutatott kiutat, hogy egyfelől a parlamentáris abszolútizmus extrém formájába esett volna, másfelől a polgárság számára egyidejűleg jogállami kibontakozást is ajánlott.”²¹

Nála a hatalom korlátozott-ellenőrzött hatalom, a hatalmi ágak kölcsönösen ellenőrzik egymást, ebből fakad majd a fékek és ellensúlyok gondolata, – egyes fordításokban fékek és egyensúlyok (*checks and balances*) – Montesquieu ugyanis hatott Madisonra, aki már a *checks and balances* kifejezést használja.²² Ez az alapgondolat: a kormányzás korlátozottsága az, amely a konstitucionalizmus alappillére, ugyanakkor ez az irányzat is hangsúlyozza az egyéni szabadságjogok kiteljesítését. A konstitucionalizmus a XVIII-XIX. században jelenik meg, és katalizátora a korábbi feudális gyakorlat volt.²³ E gondolatok megalapozója Montesquieu, élete fő műve „*A törvények szelleméről*” címet viseli és 1748-ban íródott, (*De l'esprit des lois*).²⁴ Sokan úgy vélik, hogy ezzel a brit konstitucionalizmus „elhagyta a nemzeti keretet.”²⁵ „Montesquieu irányokat jelzett, amelyeket az egyes államok saját alkotmányaikban sokszor alapvetően átfarmáltak, de a filozófiai, elméleti alap mindig a hatalommegosztással, hatáskörmegosztással történő hatalomkorlátozás elve volt.”²⁶

A hatalommegosztás tanával rengetegen foglalkoztak és eltérő nézeteket vallottak arról, hogy egyáltalán milyen hatalmi ágak vannak az államban. Montesquieu nézetét kiindulópontnak tekinthetjük, bár olyan erősen hasonlít Arisztotelész felosztásához, hogy letagadni sem tudná, hogy olvasta Arisztotelészt. A kormányzás módja és az államformák tekintetében megkülönböztette a királyságot, amely tekintélyre épül, a köztársaságot, amely lehet demokratikus vagy arisztokratikus, és amelyet választott vezető irányít, valamint a despotizmust, amely a félelemre épült. Úgy gondolta, hogy a királyság (alkotmányos monarchia) a létező legjobb államforma.

Saját megfogalmazása szerint: „[a]mikor a köztársaságban a népnek, mint testületnek van szuverén hatalma, az demokrácia. Amikor a szuverén hatalom a nép részének a kezében van, az az arisztokrácia. A nép a demokráciában bizonyos tekintetben az uralkodó; másoknak

¹⁹ Lásd a témához: Paksy Máté A konstitucionalizmus archeológiája, Történetek és elméletek az összehasonlító alkotmánytan köréből. Gondolat Kiadó, Budapest, 2014, 13-25. o. https://orbi.uliege.be/bitstream/2268/204357/1/Paksy_Konstit_nyomdanak.pdf

²⁰ Úgy képzelte el a törvényhozó hatalmat, hogy „az első kamarában az örökletes nemesség képviselője valósul meg, másrészt a demokratikus elvet annyiban, amennyiben a törvényhozó hatalomban a második – népképviselői – kamara is részt vesz.” Petrétei József: Hatalommegosztás. In Jakab András – Fekete Balázs (szerk.): Internetes Jogtudományi Enciklopédia (Alkotmányjog rovat, rovatszerkesztő: Bodnár Eszter – Jakab András) <http://ijoten.hu/szocikk/alkotmanyjog-hatalommegosztas> (2018). [3]

²¹ Uo.

²² Alkotmányjogilag inkább a fékek és ellensúlyok az elfogadott szóhasználat.

²³ Colțescu, Gabriela – Pató, Attila – Atanasescu, Adrian – Vesalon, Lucian: Szótár plurális társadalmaknak, Konstitucionalizmus, <https://tarstudszotar.adatbank.ro/?szo=40>

²⁴ Montesquieu, Charles de Secondat de: *De l'esprit des lois*, Une édition électronique réalisée à partir du livre Montesquieu, *De l'esprit des lois* (1758). (Texte de 1758, dernier état du texte revu par Montesquieu. L'orthographe a été modernisée et la ponctuation légèrement, mais non la graphie. Édition établie par Laurent Versini, Paris, Éditions Gallimard, 1995. http://www.archives.ecole-alsacienne.org/CDI/pdf/1400/14055_MONT.pdf

²⁵ Colțescu, Gabriela – Pató, Attila – Atanasescu, Adrian – Vesalon, Lucian: Szótár plurális társadalmaknak, Konstitucionalizmus, <https://tarstudszotar.adatbank.ro/?szo=40>

²⁶ Veress Emőd: A hatalommegosztás aktualitása. In Magyar Kisebbség 2005/3-4. (36-37.) szám, 247. o. https://epa.oszk.hu/02100/02169/00029/pdf/2005_3-4_15_236-297_veress.pdf

ő az alany.”²⁷ „Az arisztokráciában a szuverén hatalom bizonyos számú ember kezében van. Ők azok, akik megalkotják a törvényeket és végrehajtják azokat; a többi ember pedig legfeljebb az ő nézeteiket tartsa tiszteletben, hogy mint egy monarchiában, az alattvalók az uralkodó felé fordulnak.”²⁸ „Az alárendelt és függő közvetítői jogkörök alkotják a kormányzat természetét, amikor monarchikus, vagyis ahol egyetlen személy uralkodik az alapvető törvények szerint. Ilyen esetben az erők: beosztottak és eltartottak, valójában a monarchiában a „herceg” a forrása mindennek a politikai és civil hatalomnak egyaránt. [...] ha az államban csak egyetlen ember pillanatnyi és szeszélyes akarata van, semmi nem rögzíthető, ezért nincs alaptörvény sem. A legtermészetesebb alárendelt köztes hatalom a nemesség.”²⁹ Így ír a despotizmusról: „a despotikus hatalom természetéből következik, hogy az egyetlen ember, aki ezt gyakorolja, akinek az öt érzékszerve állandóan azt mondja, hogy ő a minden, mások pedig semmiség, természeténél fogva lusta, tudatlan, érzéki...”³⁰ Montesquieu a demokrácia alapelveinek az erényt tekintette, a monarcha értékének a becsületet, az arisztokrácia értéke szerinte a mértékletesség, a despotizmust viszont a félelem jellemzi.³¹

Montesquieu a törvényeknek nagy jelentőséget tulajdonít Rousseau-hoz hasonlóan, mert a törvények a világban kialakult emberi kapcsolatokat szabályozzák, állandó szabályok nélkül ugyanis a világ elpusztulna. Úgy vélte, hogy a törvényeknek összhangban kell lennie egy állam sajátosságaival.

III. Elemek a francia jogállam intézményrendszeréből napjainkban

A francia gondolkodók jelentős hatást gyakoroltak ugyan a francia alkotmányos dokumentumokra, azonban a mai jogállamiságig még hosszú az út.³² A forradalom első alkotmánya 1791-ben született, és még alkotmányos monarchiát szentesített, de rögzítette, hogy minden hatalom a néptől ered. Tartalmazta a Deklarációt, a hatalmat pedig megosztotta a király és a törvényhozás között. A bíróságot és a közigazgatást elválasztotta egymástól, azonban még a rabszolgaság intézményét fenntartotta a gyarmatokon, így jogegyenlőségről nem beszélhetünk. Az 1793-as alkotmány a következő időrendben, ez volt a jakobinus alkotmány, amely soha nem lépett hatályba, köztársasági államformát vezetett volna be, és nagy hangsúlyt fektetett a tulajdonjogra. A jakobinusok a forradalom radikális irányzata volt, a szegényebb rétegek képviselőit célozták meg. Az 1795-ös alkotmány a *thermidori* alkotmány nevet viseli, ez egy köztársasági alkotmány volt, amely kevesebb szociális jogot tartalmazott, mint az előző. Legnagyobb eredménye talán a rabszolgaság eltörlése. A *thermidori* jelző arra utalt, hogy a hónapokat átnevezték a forradalmat követően és forradalmi naptárat hoztak létre, ebben „*Thermidor*” hava július 19-től augusztus 17-ig tartott, vagyis ez volt a hőség hónapja. 1799-ben a napóleoni alkotmány következik, amelyik több tekintetben is eltér a korábbiaktól, így például három konzul áll az állam élén és a törvényhozó hatalom felépítése is hármas tagolású. Az 1958-as alkotmány megszületéséig még jó néhány alkotmány(os dokumentum) keletkezett, ezek az 1802-es, 1804-es, 1814-es, 1815-ös, az 1830-as, 1848-as és 1852-es, 1875-ös és az 1946-os alkotmányok voltak.

²⁷ Montesquieu: De l'esprit des lois, 26. o.

²⁸ Montesquieu: De l'esprit des lois, 28. o.

²⁹ Montesquieu: De l'esprit des lois, 30. o.

³⁰ Montesquieu: De l'esprit des lois, 31. o.

³¹ Montesquieu, Charles de Secondat, Baron de: The Spirit of Laws, 1748. translated by Thomas Nugent, 1752. Batoche Books, Kitchener, Ontario, Kanada, 2001. <https://socialsciences.mcmaster.ca/econ/ugcm/3ll3/montesquieu/spiritoflaws.pdf>, Book III.37-47. o.

³² Lásd a témához: Paksy Máté: A konstitucionalizmus archeológiája. Gondolat Kaidó, Budapest, 2014, 113-127. o. https://orbi.uliege.be/bitstream/2268/204357/1/Paksy_Konstit_nyomdanak.pdf

Megállapíthatjuk, hogy a hatalommegosztás tana nem elavult képződmény, továbbél a XXI. században is. A francia jogállameszme lényege az eddig ismertett fejlődés eredményeképpen megnyilvánul még napjainkban a közigazgatási bíraskodás és a rendes bíróságoktól elkülönült közigazgatás formájában. Varga Zs. András állapítja meg tanulmányában, hogy a francia jogállam az intézményi megoldást helyezi előtérbe, a német a szubsztantív összetevőt, vagyis a szabadságjogok hangsúlyozását, míg az angol a processzuális elemet.³³ A francia rendszer mindig erősen központosított volt, szükség van ilyen körülmények között a közigazgatás kontrolljára. A közigazgatási rendszer fokozatosan fejlődött ki az 1600-as évektől, az abszolutizmus keretei között gazdasági fellendülés valósult meg és az ország jelentős gyarmatbirodalom lett. Mindeközben a hangsúly a főváros, a centralizáció irányába terelődött. Lőrincz Lajos szerint az első és a második világháború alatt beavatkozó jelleget öltött a közigazgatás, e rendszer hatása pedig jelentős az egész kontinensre.³⁴

Napjainkban az alkotmányos alapelveken kívül több olyan intézmény is van Franciaországban, amely elősegíti a jogállam és a hatalommegosztás érvényesülését és az egyes állami szervek kontrollját. Ezek az intézmények a hatályos alkotmányban szabályozottak. A leghíresebbek az Alkotmánytanács (*Conseil constitutionnel*), az Államtanács (*le Conseil d'État*) és a Semmítőszék (*La Cour de cassation*) azon szervek, amelyek a jogállam érvényre juttatásában segítenek.³⁵

Az Alkotmánytanács (*Conseil constitutionnel*)³⁶ az alkotmányosság őre. Az Alkotmánytanácsot az Ötödik Köztársaság 1958. október 4-én elfogadott Alkotmánya hozta létre. Ez olyan bíróság, amely különféle hatáskörökkel rendelkezik, beleértve különösen a jogszabályok alkotmányosságának felülvizsgálatát. 1971-től az egyesülési jogról hozott döntése kapcsán vezette be az alapjogi bíraskodást.³⁷

Az Államtanács (*Conseil d'État*) hatáskörébe tartoznak a közszabadságokkal, a közigazgatási rendőrséggel, az adókkal, a közbeszerzési szerződésekkel, a közszolgálattal, a közegészségüggyel, a versenyszabályokkal, a környezetvédelmi joggal, valamint a város- és területfejlesztéssel kapcsolatos viták. A *Conseil d'État*, amely Franciaország legfelsőbb közigazgatási joghatósága, kulcsfontosságú az állampolgárok és a hatóságok közötti kapcsolat fenntartásában. Csak a közigazgatási bíró érvénytelenítheti vagy fogalmazhatja újra a végrehajtó jogkört gyakorló hatóságok, például a központi igazgatás vagy az átruházott hatáskört gyakorló szervezetek határozatait.³⁸

A Semmítőszék³⁹ (*La Cour de cassation*) a bíróságok és a fellebbviteli bíróságok számára a jogi szövegek helyes értelmezését biztosítja, annak érdekében, hogy egységesítse a jogot az egész ország területén. Feladata annak ellenőrzése, hogy a bíróságok és az igazságszolgáltatás fellebbviteli bíróságai megfelelően alkalmazták-e a jogot. Vagyis a Semmítőszék nem a felek konfliktusáról, hanem a meghozott jogi döntés minőségéről dönt. Ha a Semmítőszék úgy ítéli meg, hogy a jogállamiságot nem megfelelően alkalmazták, „kasszációt” hirdet: a bírósági határozatot megsemmisíti, és az ügyet a fellebbviteli bírósághoz vagy a törvényszékhez utalja újbóli tárgyalásra. A bírácnak lehetőségük van továbbá döntésük meghozatala előtt a Semmítőszéktől felvilágosítást kérni.

³³ Varga Zs. András: A jogállamiság, 353. és 356. o. In Csink Lóránt – Schanda Balázs – Varga Zs. András (szerk.): A magyar közjog alapintézményei. Pázmány Press, Budapest, 2020, 347-397. o.

³⁴ Lőrincz Lajos: Franciaország közigazgatása. In Szamel Katalin – Balázs István - Gajduschek György – Koi Gyula (szerk.): Az Európai Unió tagállamainak közigazgatása. Complex kiadó, Budapest, 2011, 188-195. o.

³⁵ Szigeti Péter: A francia konstitucionalizmus archeológiája. In Jogtudományi Közöny, 2015/6. szám, 319. o.

³⁶ <https://www.conseil-constitutionnel.fr/en>

³⁷ Paksy Máté: A kör hatszögesítése, avagy a francia konstitucionalizmus útja az alkotmányos dialógusig. 114. o. In Politikatudományi Szemle, 2016/3. szám., 113-132. o.

³⁸ <https://www.conseil-etat.fr/en/judging>

³⁹ <https://www.courdecassation.fr/la-cour/les-missions-de-la-cour-de-cassation>

A hatályos alkotmány, amely eredetileg 1958-ban született és azóta több módosításon esett át nem tartalmazza a jogállam kifejezést, inkább körülírja azt az emberi jogok és alkotmányos elvek hangsúlyozása révén, bevezetőjében pedig utal az 1789-es Deklarációra: „A franciák ünnepélyesen kinyilvánítják ragaszkodásukat az 1789-es, az 1946-os alkotmány preambulumaival megerősített és kiegészített 1789-es nyilatkozatban meghatározott emberi jogokhoz és a nemzeti szuverenitás elveihez, valamint a 2004-es Környezetvédelmi Chartában meghatározott jogokhoz és kötelezettségekhez. Ezen elvek és a népek szabad meghatározásának alapelvei alapján a Köztársaság új, a szabadság, az egyenlőség és a testvériség közös eszményén alapuló, demokratikus alapelveket szem előtt tartva kialakított intézményeket ajánl fel azoknak a tengerentúli területeknek, amelyek kifejezik a hozzá való csatlakozás iránti vágyat.”⁴⁰

Franciaország ma félprezidenciális köztársaság, a világ egyik vezető nagyhatalma. Kormányformájában vegyíti a parlamentáris és a prezidenciális elemeket, nevezetesen a végrehajtó hatalom kettős, duális természetű, része az államfő és a kormány. A miniszterelnök és a köztársasági elnök személye elválik egymástól, az államfő erős pozíciókkal rendelkezik, őt közvetlenül a nép választja. Ezek a félprezidenciális rendszer fő jellemzői, melyeket Maurice Duverger⁴¹ definiált.⁴² A rendszer ismeri a bizalmi szavazást és a bizalmatlansági indítványt, mint parlamentáris eszközt a kormány megbuktatására.

IV. Záró gondolatok

Részben a kontextus, részben a jobb megértés és a korábbi tanulmányaimra tekintettel összegzésszerűen el kívánom végezni az angol-német-francia jogállami gondolkodás összehasonlítását. A jogállam eszme francia, angolszász és német vonulatának elemzése bonyolult és összetett feladat.⁴³

A jogállamiság fogalma Franciaországban évszázadok alatt alakult ki, különféle jogi hagyományok és történelmi-forradalmi események hatására. Az egyik kulcstényező a jogelvek és intézmények fokozatos fejlődése volt, mint például a királyi bíróságok létrehozása és a törvények kodifikációja. Emellett a királyi önkény és az erre adott válasz, az 1789-es francia forradalom jelentős szerepet játszottak a modern francia jogrendszer kialakításában, a régi rendszer lebontásában, a törvény előtti egyenlőségre és az egyéni jogok védelmére helyezve a hangsúlyt. Az ancien régime arra a régi rendszerre utal Franciaországban, amely az 1789-es forradalommal ért véget, vagyis a forradalom a monarchia és a feudális maradványok felszámolását célozta.

Összességében elmondható, hogy a jogállamiság gondolatát Franciaországban a jogi, politikai és társadalmi tényezők összetett kölcsönhatása alakította történelme során.

Németországban a napóleoni kódexek⁴⁴ elfogadása a XIX. század elején szintén hozzájárult az igazságosság és egyenlőség elvén alapuló egységesebb jogrendszer kialakulásához. Továbbá az 1919-es weimari alkotmány döntő szerepet játszott a modern német jogrendszer alapjainak megteremtésében, az egyéni jogok védelmére és a hatalmi ágak szétválasztására vonatkozó rendelkezésekkel. Az 1930-as és 1940-es években a náci rezsim által támasztott kihívások ellenére Németország a jogállamiság iránti elkötelezettségét a

⁴⁰ Préambule.

⁴¹ Maurice Duverger (1917-2014) francia politológus, jogász, szociológus.

⁴² Szalai András: VI. 3.4 A félprezidenciális kormányforma. In Bende Zsófia – Halász Iván (szerk.): Összehasonlító alkotmányjog. Fejezetek az alkotmány, az állam, az államszervezet és az alapvető jogok témaköréből. NKE, Budapest, 2014, 84. o.

⁴³ Lásd erről Bódi Stefánia: A jogállamfogalom német felfogása, *Jogelméleti Szemle*, 2024/1. szám, 2-18. o.

⁴⁴ A Code Napoléon vagy Napóleon törvénykönyve, eredeti címén Code civil des Français (Code Civil), 1804.

második világháború utáni időszakban megerősítette az alaptörvény 1949-es elfogadásával. A formális jogállam mellett megjelent a tartalmi kritériumokat követelő ún. materiális jogállam, Radbruch pedig rámutatott arra, hogy az igazságtalan jog nem jog. A francia és a német felfogásban közös, hogy írott alkotmánnyal rendelkeznek, valamint a francia történelem sem mentes az eseményektől, tekintve a párizsi kommünt vagy a forradalmakat.

A jogállameszme angolszász felfogásában kiemelt fontossággal bírnak a szabadságjogok, jelentős a bírói hatalom és az esetjog hangsúlyozása, érthető módon az amerikai gondolkodók a monarchikus rendszerek kritikáját is kiemelik a fogalom elemzésekor (Thomas Paine). Az is gyakran elhangzik, hogy a kormánynak ne legyen önkényes hatalma (Albert Venn Dicey). A jogállameszme német *filozófiai* értelmezésében is hangsúly van a szabadságjogokon. „A német jogászat [...] a »jog szupremáciájának« angolszász elgondolásával szemben megkonstruálta a jogállam (»Rechtstaat«) új ideológiáját, a rendes bíróságok federális hatáskörével szemben a szűkre szabott hatáskörű közigazgatási szakbíróságokat...”⁴⁵ A kötelesség, mint erkölcsi parancs jelenik meg, hangsúlyos az egyén jogvédelme, és az a gondolat, hogy az ember korlátozza saját szabadságát mások szabadsága miatt. Ebben kifejezésre jut az a gondolat, hogy az ember, mint társas lény létezik, vagyis a (jog)állam a társadalom tagjainak együttműködése a szabadság égíze alatt. Mindkét felfogásban közös azonban az igazságosságra törekvés, a törvény előtti egyenlőség és az önkény elkerülésének gondolata. Sólyom László szerint az angolszászoknál jelentősebb az individuális szabadságjogi védelem „míg ugyanis a jogállamiság német felfogása csak „az állami szervek jogszerű működését követeli meg”, addig a *rule of law* „azt is felöleli, hogy a polgárok alkotmányos jogaik biztos tudatában vannak, s élnek is velük.”⁴⁶ A francia és az angol modell különbözőségére Tóth J. Zoltán mutat rá találóan, amikor kifejti, hogy „az angol monarchák hatalma soha nem ért el olyan mértéket, mint a francia uralkodóké az abszolutizmus idején, az angol *common law* bíróságok pedig ellenálltak a politikai beavatkozási kísérleteknek; így válik érthetővé a két szubsztantív modell elvi és gyakorlati különbözősége.”⁴⁷

A francia légalit (jogszerűség) magas tekintéllyel bír, mutat rá Herbert Küpper, és ez különösen a törvényekben nyilvánul meg. Az angol és a német jogállam közötti különbség viszont elmosódik napjainkra, állapítja meg.⁴⁸

Franciaország több évszázados történelme, politikai és közigazgatási intézményei, jogállamiság felfogása maradandó hatást gyakorolt az egész világra. A francia szellemiséget felvilágosult gondolkodásmód jellemzi, szekularizáció, amely szintén a francia forradalommal vette kezdetét, a polgári és a politikai szabadságjogok érvényesülése, a közigazgatás, a Kormány és az igazgatás kontrollja. A francia konstitucionalizmus eszméje a jogállamiság és a népszuverenitás elveinek hordozója, kialakulásában a XVIII. századi filozófiai áramlatok, így a társadalmi szerződés elmélete, Rousseau és Montesquieu munkássága kulcsszerepet játszottak. A francia konstitucionalizmus történeti gyökerei tehát mélyre nyúlnak vissza, hiszen a Deklaráció nem csupán a forradalmi eszmék megjelenését szimbolizálta, hanem a jogelvek, szabadságjogok fejlődésének is egy új szakaszát indította el. Ezek a gondolatok új alapokra helyezték a modern francia állam működését. Az alkotmányosság védelme itt a politikai liberalizmus egyik meghatározó elemét képezi. A demokrácia elvét is a francia alkotmány fogalmazza meg a legjobban amikor kimondja: „a nép kormányzása, a nép által, a nép érdekében” („gouvernement du peuple, par le peuple et pour le peuple.” – 2. cikk).⁴⁹

⁴⁵ Szabadfalvi József: i.m. 132. o.

⁴⁶ Sólyom László: Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon. Budapest, Osiris, 2001, 141. o.

⁴⁷ Tóth J. Zoltán: A jogállamiság fogalmának eszmetörténeti vázlat, 246. o. In DIKÉ. A Márkus Dezső Összehasonlító Jogtörténeti Kutatócsoport Folyóirata, 2022/1. szám, 260-275. o.

⁴⁸ Küpper, Herbert: A jogállam követelményei az Európai Unióban és Magyarország Alaptörvénye. In JURA, 2011/2., 93-107. o. <https://szakcikkadatbazis.hu/doc/9054819>

⁴⁹ Erre utal Schweitzer Gábor is: 1. Fogalmi bevezetés: alkotmányjog. Alkotmány, alkotmányozás, 1.7. Alkotmány – alkotmányosság. In: Alkotmányjog, szerk. Halász Iván, Budapest, Dialóg Campus, 2018. 21.o. valamint

A jogállam fogalomnak vannak tehát minden államban fellelhető univerzális elemei, azonban lehetnek történeti elemei is, melyek a fogalmi különbségeket adják.⁵⁰ Egyetérthetünk Schweitzer Gáborral, aki az alkotmányos állam elemének tekinti a jogállamot, a demokráciát, a pluralizmust, az emberi jogok védelmét, a hatalommegosztást és a törvény előtti egyenlőséget.⁵¹

Irodalomjegyzék

America's Founding Documents, Declaration of Independence: A Transcription. In Congress, July 4, 1776. <https://www.archives.gov/founding-docs/declaration-transcript>

Az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata, (Déclaration des droits de l'homme et du citoyen) Kiadta a francia Nemzetgyűlés 1789. augusztus 26-án (Mika Sándor fordítása)

Bódi Stefánia: A jogállamfogalom német felfogása, *Jogelméleti Szemle*, 2024/1. szám, 2-18. o. DOI: <https://doi.org/10.59558/jesz.2024.1.2>

Colțescu, Gabriela – Pató, Attila – Atanasescu, Adrian – Vesalon, Lucian: Szótár plurális társadalmaknak, *Konstitucionalizmus*, <https://tarstudszotar.adatbank.ro/?szo=40>

Dicey, Albert Venn: Bevezetés az angol alkotmányjogba. Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Vállalata, *Uj Folyam*, LII. Kötet, 1902-1904. Cyclus, Az 1902-dik évi illetmény negyedik kötete, fordította Tarnai János, átnézte Kautz Gyula. Hornyánszky Viktor cs. és kir. udv. könyvnyomdája.
http://real-eod.mtak.hu/3303/1/MTA_Konyvek_800238_000808456.pdf

Földi András: Adalékok az alkotmány (constitutio) fogalomtörténetéhez. In Bodnár Eszter – Pószár-Szentmiklósy Zoltán – Somody, Bernadette (szerk.): *Tisztelgés a 70 éves Dezső Márta előtt*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2020, 249-256. o.

Küpper, Herbert: A jogállam követelményei az Európai Unióban és Magyarországon Alaptörvénye. *Jura*, 2011/2. szám, 93-107. o. <https://szakikkadatbazis.hu/doc/9054819>

Lőrincz Lajos: Franciaország közigazgatása. In Szamel Katalin – Balázs István - Gajdusчек György – Koi Gyula (szerk.): *Az Európai Unió tagállamainak közigazgatása*. Complex kiadó, Budapest, 2011.

Montesquieu, Charles de Secondat de: *De l'esprit des lois*, Une édition électronique réalisée à partir du livre Montesquieu, *De l'esprit des lois* (1758). (Texte de 1758, dernier état du texte revu par Montesquieu. L'orthographe a été modernisée et la ponctuation légèrement, mais non la graphie. Édition établie par Laurent Versini, Paris, Éditions Gallimard, 1995. http://www.archives.ecole-alsacienne.org/CDI/pdf/1400/14055_MONT.pdf

Trócsányi László – Schanda Balázs szerk. (2013): *Bevezetés az alkotmányjogba*. Második, átdolgozott kiadás. Budapest, HVG-ORAC. 68.o.

⁵⁰ Varga Zs. András: i.m. 369. o.

⁵¹ Schweitzer Gábor: 1. Fogalmi bevezetés: alkotmányjog. *Alkotmány, alkotmányozás*, 1.7. Alkotmány – alkotmányosság. In Halász Iván (szerk.): *Alkotmányjog*. Dialóg Campus, Budapest, 2018, 21. o.

Montesquieu, Charles de Secondat, Baron de: *The Spirit of Laws*, 1748. Translated by Thomas Nugent, 1752. Batoche Books, Kitchener, Ontario, Kanada, 2001. <https://socialsciences.mcmaster.ca/econ/ugcm/3ll3/montesquieu/spiritoflaws.pdf>

Paine, Thomas: *Common Sense*. 1776. <https://constitutioncenter.org/education/classroom-resource-library/classroom/primary-source-thomas-paine-common-sense>

Paine, Thomas: *Common Sense*. Larkin, Edward (szerk.), Broadview editions. https://www.sjsu.edu/people/ruma.chopra/courses/H174_MW_F12/s1/Wk7_A.pdf

Paksy Máté *A konstitucionalizmus archeológiája, Történetek és elméletek az összehasonlító alkotmánytan köréből.* Gondolat Kiadó, Budapest, 2014. https://orbi.uliege.be/bitstream/2268/204357/1/Paksy_Konstit_nyomdanak.pdf

Paksy Máté: *A kör hatszögesítése, avagy a francia konstitucionalizmus útja az alkotmányos dialógusig.* Politikatudományi Szemle, 2016/3. szám., 113-132. o.

Petrétei József: *Hatalommegosztás.* In Jakab András – Fekete Balázs (szerk.): *Internetes Jogtudományi Enciklopédia (Alkotmányjog rovat, rovatszerkesztő: Bodnár Eszter – Jakab András)* <http://ijoten.hu/szocikk/alkotmanyjog-hatalommegosztas> (2018).

Rousseau, Jean-Jacques: *A társadalmi szerződés*, ford. az előszót írta és jegyzetekkel ellátta Mikó Imre, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1972, 214. o.

Schweitzer Gábor: *1. Fogalmi bevezetés: alkotmányjog. Alkotmány, alkotmányozás, 1.7. Alkotmány – alkotmányosság.* In Halász Iván (szerk.): *Alkotmányjog. Dialóg Campus*, Budapest, 2018, 13-24. o.

Sólyom László: *Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon.* Osiris, Budapest, 2001, 800. o.

Szabadsfalvi József: *Gondolatok a jogállamról Magyarországon a második világháborút követően a „fordulat évéig”.* *Jogelméleti Szemle*, 2022/4. szám, 129-138. o.
DOI: <https://doi.org/10.59558/jesz.2022.4.129>

Szalai András: *VI. 3.4 A félprezidenciális kormányforma.* In Bende Zsófia – Halász Iván (szerk.): *Összehasonlító alkotmányjog. Fejezetek az alkotmány, az állam, az államszervezet és az alapvető jogok témaköréből.* NKE, Budapest, 2014, 84-86. o. <https://tudasportal.uni-nke.hu/xmlui/bitstream/handle/20.500.12944/100416/550.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

Székely György László: *Büntetőeljárás alapelvek mint a jogállamiság garanciái.* In *Jog-Állam-Politika*, 2009/3. szám, Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar, Győr.

<https://dfk-online.sze.hu/images/J%20C3%81P/2009/CD%20mell%20C3%A9klet/sz%20C3%A9kely.pdf>

Szigeti Péter: *A francia konstitucionalizmus archeológiája.* In *Jogtudományi Közlöny*, 2015/6. szám, 318-321. o.

Takács Albert: 2. A parlamentek válsága és felemelkedése. In Bende Zsófia – Halász Iván (szerk.): Összehasonlító alkotmányjog. Fejezetek az alkotmány, az állam, az államszervezet és az alapvető jogok témaköréből. NKE, Budapest, 2014. <https://tudasportal.uni-nke.hu/xmlui/bitstream/handle/20.500.12944/100416/550.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

Texte intégral de la Constitution du 4 octobre 1958 en vigueur, <https://www.conseil-constitutionnel.fr/le-bloc-de-constitutionnalite/texte-integral-de-la-constitution-du-4-octobre-1958-en-vigueur>

<https://www.conseil-constitutionnel.fr/en>

<https://www.conseil-etat.fr/en/judging>

<https://www.courdecassation.fr/la-cour/les-missions-de-la-cour-de-cassation>

<https://mek.oszk.hu/00000/00056/html/228.htm>

Tóth Csaba Tibor: Amerika legfontosabb egyenjogúsági törvényét egy rasszista elnök írta alá. In Mércse, 2020. július 3. <https://merce.hu/2020/07/03/amerika-legfontosabb-egyenjogusagi-torvenyet-egy-rasszista-elnok-irta-ala/>

Tóth J. Zoltán: A jogállamiság fogalmának eszmetörténeti vázlata. In DIKÉ. A Márkus Dezső Összehasonlító Jogtörténeti Kutatócsoport Folyóirata, 2022/1. szám, 260-275. o. DOI: <https://doi.org/10.15170/Dike.2022.06.01.16>

Varga Zs. András: A jogállamiság. In Csink Lóránt – Schanda Balázs – Varga Zs. András (szerk.): A magyar közjog alapintézményei. Pázmány Press, Budapest, 2020, 347-397. o.

Veress Emőd: A hatalommegosztás aktualitása. In Magyar Kisebbség 2005/3-4. (36-37.) sz. https://epa.oszk.hu/02100/02169/00029/pdf/2005_3-4_15_236-297_veress.pdf